

*Реснт Олександр Петрович,
доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
Інститут історії України НАН України (м. Київ, Україна)*

ПРОБЛЕМА ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ КРІЗЬ ПРИЗМУ ТРЬОХ ГЛОБАЛЬНИХ ВІЙН

Протягом історії людства невід'ємним атрибутом усіх війн, що велися між народами і державами, поставало питання військовополонених та правил поводження з ними. В одних випадках їх вбивали чи приносили в жертву богам, в інших – перетворювали на рабів, як частіше траплялося в Античному світі, чи на джерело отримання за них викупу, як в часи Середньовіччя та Раннього Нового часу. Жодних усталених і загальноприйнятих норм поводження хоча б із натяком на гуманізм, аж поки з прогресом не лише в удосконаленні засобів вбивства на війні, а й в суспільних поглядах на цінність людського життя Світ не прийшов до думки наприкінці ХІХ ст. про необхідність вироблення зобов'язуючих гуманітарних норм і правил поводження не лише з цивільним населенням на театрі воєнних дій та на окупованих територіях, а й з військовополоненими.

Зусилля увінчалися успіхом і втілилися у комплекс міжнародних конвенцій, відомих як Гаазькі та Женевські. Як це парадоксально не прозвучить, але у дві найкривавіші світові війни минулого століття Світ вступив добре озброєним детально і ретельно виписаним міжнародним кодексом правил поводження з військовополоненими, не позбавленим гуманізму у ставленні до бранців війни.

Дуже багатьом під час світових війн це урятувало в полоні життя, але й дуже багатьом не допомогло, бо самі по собі правила, навіть найкращі і найгуманніші, не рятують, рятує – дотримання їх попри обставини і упередження... Плюс не всі підписали чи доєднались – горе їхнім військовополоненим, як це було з радянськими в роки Другої Світової війни у німецькому полоні (загинуло більше половини), оскільки нацистська Німеччина вважала себе вільною в частині дотримання норм Міжнародного гуманітарного права щодо радянських військовополонених, позаяк СРСР не доєднався до Женевської конвенції 1929 р. з правил поводження з військовополоненими. У свою чергу їх не дотримувався і СРСР, відправивши навесні 1940 р. на смерть у Катинському лісі, в'язницях Калініна і Харкова 21857 громадян Польщі – переважно полонених офіцерів та солдатів.

Якщо на 1-ій Гаазькій мирній конференції 1899 р. за участі 26 держав було ухвалено 6 конвенцій, головними серед яких були «Про мирне розв'язання міжнародних конфліктів» і «Про закони та звичаї сухопутної війни», то на 2-ій Гаазькій мирній конференції 1907 р. за участі 43 держав – 13 конвенцій, головними серед яких були «Про мирне розв'язання міжнародних конфліктів», «Про початок воєнних дій», «Про закони та звичаї сухопутної війни». Саме Гаазькі конвенції «Про закони та звичаї сухопутної війни» унормували як одну зі складових розглянутих у них питань правила поводження з

військовополоненими, зробивши їх частиною Міжнародного гуманітарного права. Були не тільки чітко виписані критерії визначення військовополонених, але й регламентовано правила поводження з ними на всіх етапах полону та повернення до своїх країн по завершенні воєнних дій; застережено право військовополонених надсилати рідним та отримувати від них листи і посилки; прописано функцію Міжнародного (тоді ще Швейцарського) Червоного Хреста опікуватися правами військовополонених та умовами їхнього утримання.

Правила поводження з військовополоненими, засвідчені Гаазькими конвенціями, були працюючим інструментом Міжнародного гуманітарного права у роки Першої світової війни. Певні виявлені в роки війни недоліки були зняті шляхом укладання воюючими сторонами у Берні в 1917 та 1918 рр. спеціальних Угод.

З урахуванням досвіду Великої війни 1914-1918 рр. з ініціативи Міжнародного Червоного Хреста у 1920-ті було розроблено та підготовлено текст спеціальної конвенції «Про поводження з військовополоненими», ухвалений 27 липня 1929 р. на скликаній Швейцарією дипломатичній конференції у Женеві (набула чинності 19 червня 1931 р.). Саме ця конвенція регулювала поводження з військовополоненими у роки Другої Світової війни (загальна кількість військовополонених сягнула тоді 35 млн осіб).

У повоєнний час в оновленому вигляді Конвенція про поводження з військовополоненими була ухвалена 12 серпня 1949 р. на Дипломатичній конференції ООН у Женеві як інтегральна складова Женевських конвенцій про захист жертв війни (набули чинності 21 жовтня 1950 р., підписали або доєдналися 190 держав).

На жаль, досвід російсько-української війни, що триває у гібридному вимірі з 2014 р. і у повномасштабному – з 24 лютого 2022 р. засвідчує грубе нехтування РФ нормами Міжнародного гуманітарного права щодо поводження з українськими військовополоненими. Тортури, зокрема і голодом, судове переслідування, позбавлення зв'язку з рідними, неналежні умови утримування, страти – стали сумним повсякденням українських військових у російському полоні та свідченням відсутності дієвих механізмів міжнародного права змусити порушника дотримуватися правил поводження з військовополоненими.

Розстріли та колективні страти українських військовополонених. Одним з найбільш кричущо потворних проявів російсько-української війни є практика толерованих російським командуванням розстрілів українських військовополонених безпосередньо в момент здачі у полон або невдовзі після того, що є прямим порушенням норм міжнародного гуманітарного права і Женевських конвенцій щодо військовополонених. Такі розстріли відбуваються за наказами російських командирів на місцях і, щонайменше, за відсутності протидії (якщо не за прямого потурання) таким ганебним злочинам з боку вищого командування російських військ і політичного керівництва РФ. Причому спостерігається виразна тенденція до збільшення кількості таких випадків, особливо після початку у серпні 2024 р. Силами оборони України Курської операції і запровадження 10 серпня на теренах Курської, Білгородської та Брянської областей режиму антитерористичної операції під оперативним

командуванням ФСБ РФ, що, всупереч загально військовому характеру ведення воєнних дій між двома державами – суб'єктами міжнародного права, відкрило скриньку пандори у ставленні до українських військовополонених як до терористів не лише на теренах Курщини, а й по всій протяжності лінії бойових зіткнень до Запорізького напрямку включно.

Символами кричущого порушення з боку РФ норм міжнародного гуманітарного права щодо ставлення до військовополонених, що набули світової відомості, є зафіксований на камеру телефону розстріл 30 грудня 2022 р. на позиції у лісі неподалік Соледару беззбройного бійця 163 Окремого батальйону ТрО Олександра Мацієвського, який, допаливши цигарку, пішов у вічність зі словами «Слава Україні» на вустах, прямо дивлячись у вічі своїм вбивцям (13 березня 2023 р. йому посмертно присвоєно звання Герой України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі) та масове вбивство-страта українських військовополонених у ніч з 28 на 29 липня 2022 р. шляхом улаштування теракту з підриву, вірогідно, термобаричного боєприпасу в Оленівській виправній колонії, внаслідок чого щонайменше 53 військовополонених бригади Азов, які боронили Маріуполь, загинуло і ще 130 зазнали поранень. Ні представники ООН, ні уповноважені Міжнародного комітету Червоного Хреста не були допущені російською стороною до місця здійснення цього масштабного воєнного злочину.

Якщо на етапі гібридної війни (до 24 лютого 2022 р.) Офіс Генерального прокурора України розслідував дві справи, пов'язані зі стратами 5 військовослужбовців ЗСУ, то станом на кінець 2024 р. відкрив ще 54 кримінальні провадження за фактами розстрілу 143 військовополонених (лише в жовтні-листопаді 2024 р. було відкрито 13 справ щодо розстрілів 54 українських бранців). За даними Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Дмитра Лубінця, лише протягом 2024 р. вдалося офіційно підтвердити факти розстрілу росіянами 109 українських військовополонених, тоді як за весь час повномасштабного вторгнення було зафіксовано 177 таких випадків.

Обміни військовополоненими. Чим російсько-українська війна, що триває, принципово відрізняється від класичних війн минулого, зокрема двох світових війн ХХ ст., так це усталеною практикою проведення воюючими сторонами масових обмінів військовополоненими ще до закінчення воєнних дій – протягом усієї війни. Війни минулого не знали такої практики, більше того норми міжнародного гуманітарного права щодо правил поводження з військовополоненими (Гаазькі та Женевські конвенції) не передбачали (хоча й не забороняли прямо) обмінів військовополоненими до фактичного завершення воєнних дій, лише після досягнення чого регламентували порядок здійснення необхідних і швидких кроків для проведення між сторонами таких обмінів.

Єдиний виняток – передбачене Женевськими конвенціями повернення воюючими сторонами захоплених у полон важко поранених або невиліковно хворих військових ворожих армій, що, як правило, відбувалося у формі прояву доброї волі (а не прямого обміну) в надії на взаємність і не потребувало формального завершення воєнних дій та встановлення миру. В ході триваючої

повномасштабної російсько-української війни бранці цієї категорії повертаються за процедурою з формулюванням «повернення поза обмінами», статистично формуючи окрему від звільнених з полону за прямими обмінами групу осіб.

Якщо на етапі гібридної війни 2014-2022 рр. обміни військовополоненими з точки зору процедури та організації пройшли довгий шлях від численних домовленостей між командирами окремих підрозділів та представниками різних структур до централізації на міждержавному рівні, то майже із самим початком повномасштабної війни ці функції з українського боку постановою Кабінету Міністрів України № 257 від 11 березня 2022 р. були закріплені за Координаційним штабом з питань поводження з військовополоненими як тимчасовим органом для координації діяльності різних органів влади, силових структур і громадських об'єднань.

Якщо у перші місяці війни керувала роботою Координаційного штабу за посадою міністерка з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій Ірина Верещук, то з кінця травня 2022 р. керівництво перейшло за посадою до начальника ГУР МО генерал-лейтенанта Кирила Буданова. До складу Координаційного штабу входять: його голова – начальник ГУР МО, заступник голови – представник ГУР МО, його секретар – представник ГУР МО, радник керівника Офісу Президента, а також уповноважені представники від Мінреінтеграції, Мін'юсту, Мінекономіки, Міноборони, МВС, МЗС, МОЗ, Національної поліції, Адміністрації Держприкордонслужби, Національної гвардії, ЗСУ, Апарату РНБО, Офісу Генерального прокурора, Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Мінветеранів, СЗР, Мінсоцполітики. З 2024 р. завдяки внесеним до 257 постанови Кабміну змінам до повноважень Координаційного штабу також були віднесені справи цивільних поневолених. Окрім того, завдяки роботі перемовної групи Координаційного штабу здійснюється репатріація тіл полеглих захисників і захисниць.

Перший повноцінний обмін полоненими під час повномасштабної російсько-української війни відбувся через місяць після її початку – 24 березня 2022 р. за формулою 10 на 10 військовослужбовців і 19 на 11 цивільних моряків. Найбільш значними по кількості звільнених з полону українських бранців були обміни 21 вересня 2022 р. (215 військових та цивільних, серед яких 108 оборонців «Азовсталі» та 10 іноземців, обмінаних на Віктора Медведчука та 55 російських військовослужбовців), 31 грудня 2022 р. (140 захисників), 7 березня та 16 квітня 2023 р. (в обох випадках з полону вдалося повернути 130 військових), 3 січня 2024 р. (230 осіб, з яких 6 цивільних), 31 січня 2024 р. (207 військовослужбовців), 30 грудня 2024 р. (189 осіб, з них 2 цивільних), 5 лютого 2025 р. (150 військовослужбовців). Окремо варто згадати обмін 17 жовтня 2022 р., коли Україна повернула з полону 108 жінок – 12 цивільних і 96 військовослужбовиць.

Найтриваліший за час повномасштабної війни період без проведених обмінів – період з 8 серпня 2023 р. і до 2 січня 2024 р.

Станом на січень 2025 р. від початку повномасштабної війни Координаційним штабом з питань поводження з військовополоненими було проведено 60 обмінів з РФ, в ході яких до України вдалося повернути 3981

військового та утримуваного цивільного: 252 жінки (209 військових і 43 цивільних) і 3729 чоловіків (3602 військових і 127 цивільних). Станом на кінець лютого 2025 р. загальне число українців, що повернулися додому вже за 61 обміном, зросло до 4131 особи.

19 березня 2025 р. відбувся 62-й обмін – Україні за ним вдалося повернути з полону 175 захисників, і ще 22 – поза обмінами. Таким чином, всього, починаючи з березня 2022 р., з ворожого полону за обмінами Україні вдалося звільнити 4306 захисників і цивільних бранців, а поза обмінами – 469 осіб. Окрім того, в рамках репатріаційних заходів в Україну станом на січень 2025 р. були повернені тіла 6260 загиблих військових. Озвученою позицією України в контексті поточних дипломатичних зусиль адміністрації президента США Дональда Трампа досягти припинення ведення бойових дій між РФ та Україною є пропозиція-вимога здійснити обмін військовополоненими за формулою «всіх на всіх».

Певну позитивну роль у поповненні з українського боку обмінного фонду (протягом війни Україна має від'ємний загальний баланс військовополонених) відіграють започатковані Координаційним штабом проєкти «Хочу жить (Единый центр приема обращений военнослужащих РФ по сдаче в плен)» і «Хочу к своїм (Український державний проєкт зі збору та публікації даних засуджених колаборантів)», який надає змогу засудженим колаборантам подавати клопотання про обмін в РФ на українських військовополонених та силою утримуваних там цивільних осіб.

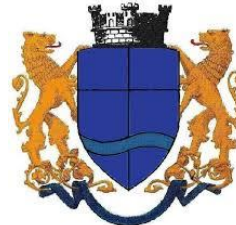
Питання обміну полоненими, належачи до категорії найбільш чутливих, є і завжди було потужним інструментом тиску у руках Кремля на українські владу і суспільство. Маніпулювання ним є одним із багатьох типових кроків в арсеналі Москви в напрямку дестабілізації внутрішньої ситуації в Україні. Особливо, якщо суспільна вартість людського життя в твоїй власній країні незрівнянно нижча, ніж у твого супротивника у війні. Тому не дивно, що обстоювана Україною пропозиція обміну полоненими за формулою «всіх на всіх» завжди відхилялася Кремлем як на етапі гібридної війни РФ проти України 2014-2022 рр., так і повномасштабної, після 24 лютого 2024 р. Зокрема, об'єктивно вона мало має шансів на успіх і в плинні ініційованих адміністрацією президента США Дональда Трампа зусиль покласти край цій війні дипломатичним шляхом.

І Москва так діяла завжди. Наприклад, у 1921-1922 рр. вона використовувала питання повернення німецьких військовополонених як інструмент для досягнення дипломатичного визнання з боку Німеччини. Офіційні представники радянських Росії та України прямо шантажували на перемовинах і консультаціях уряд Німеччини питанням повернення 10 тис. німецьких військовополонених в обмін на дипломатичне визнання. Німецькі урядовці, залежні від громадської думки у своїй країні, для якої це питання було чутливим, недвозначно називали цей шантаж «торгівлею людьми» і «продажем німецьких військовополонених в обмін на визнання».

Стратегічно залишаючи Україну на гачку питання українських військовополонених, втім, і влада РФ, штучно «засушуючи», а коли вигідно – послаблюючи процес обміну бранцями, є чутливою до питання російських

військовополонених, але лише деяких окремих серед них категорій – пілотів, «кадирівців» і, особливо, строковиків, яких президент РФ публічно обіцяв своєму суспільству не залучати до «СВО». Потрапляння до українського полону в ході Курської операції декількох сотень російських строковиків – розблокувало і суттєво пожвавило процес обміну військовополоненими. Так само поступливим в питанні обмінів Кремль буває, коли має особливу зацікавленість в поверненні (отриманні) від України певних важливих для нього персон, як це було з обміном у 2019 р. В. Цемаха, причетного до збиття літака рейсу МН-17, чи обміну на дві сотні українських бранців кума російського президента В. Медведчука у вересні 2022 р.

Водночас, питання обміну та повернення військових з ворожого полону є постійним фактором тиску на українську владу з боку українського суспільства і в першу чергу – з боку громадських об'єднань та ініціатив, сформованих членами родин військовополонених. І це майже завжди балансування по лезу гострого ножа, де будь-який хибний рух може призвести до внутрішньої дестабілізації, у чому був би зацікавлений ворог. І тут не тільки потрібне врахування досвіду війн минулого, коли обміни військовополоненими відбувалися вже після завершення між сторонами воєнних дій, а й усвідомлення того, що не все у цій справі залежить лише від бажання української влади, бо для проведення обмінів потрібна воля і з боку ворога у війні також. Тому особлива тактовність з боку української влади щодо членів родин військовополонених потрібна для збереження внутрішнього миру та єдності українського суспільства не менше, ніж витримка і розуміння ситуації з боку тих, хто прагне якнайшвидшого повернення українських бранців з російського полону.

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІОРЕСУРСІВ І ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ
УКРАЇНИ**

**Гуманітарно-педагогічний факультет
Кафедра міжнародних відносин і суспільних наук**

**ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ім. І.Ф. КУРАСА НАН УКРАЇНИ**

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

ЧОРНОМОРСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ПЕТРА МОГИЛИ

**ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОГДАНА
ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

ЯГЕЛЛОНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ (Республіка Польща)

ФОНД ГЕРДИ ХЕНКЕЛЬ (Німеччина)

УНІВЕРСИТЕТ МАЙНЦА ІМЕНІ ЙОГАННА ГУТЕНБЕРГА (Німеччина)

КАГУЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ П. ХАШДЕУ (Молдова)

МУЗЕЙ КАРОЛЯ І В БРАЇЛІ (Румунія)

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ

МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

**«УКРАЇНСЬКА ДИПЛОМАТІЯ:
СТАНОВЛЕННЯ, РОЗВИТОК ТА ПЕРСПЕКТИВИ»**

10 квітня 2025 р.

м. Київ

Українська дипломатія: становлення, розвиток та перспективи / за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції. Київ, 10 квітня 2025 р. Київ, 2024. 357 с.

Збірник наукових праць укладено за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції «Українська дипломатія: становлення, розвиток та перспективи», яка була організована кафедрою міжнародних відносин і суспільних наук гуманітарно-педагогічного факультету Національного університету біоресурсів і природокористування України 10 квітня 2025 р. Наповнення рубрик синхронізовано з основними напрямками роботи конференції і охоплює широке коло питань щодо витоків, традицій, розвитку та перспектив української дипломатії; аналізу стану дипломатії в умовах сучасних глобальних викликів та стратегічних пріоритетів світової, європейської та вітчизняної дипломатії в умовах російсько-української війни.

Видання розраховане на науковців, викладачів, аспірантів, студентів, а також усіх хто цікавиться питаннями сучасних міжнародних відносин та розвитку української дипломатії.

Рекомендовано вченою радою гуманітарно-педагогічного факультету Національного університету біоресурсів і природокористування України (протокол № 10 від 16.05.2025 р.).

Редакційна колегія:

Ткачук В.А., д-р екон. наук, проф. (голова);
Ніколаєнко С.М., д-р пед. наук, проф. (співголова);
Тонха О.Л., д-р сільгосп. наук, проф. (голова);
Любовець О.М., д-р істор. наук, проф.
Харченко С.В., д-р філол. наук, проф.
Хвіст В.О., канд. іст. наук, доцент

Відповідальна за випуск докт. іст. наук, проф. Любовець О.М.

Тези подано в авторській редакції.

Автори тез відповідають за достовірність викладеного матеріалу, за правильне цитування джерел, посилання на них та інших відомостей.

Передруковувати опубліковані в збірнику наукових праць матеріали дозволяється тільки за згодою авторів.